

ГДР

„SINN UND FORM“,
Берлин, 1980, кн. 1

Литературните издания не престават да коментират голямото „събитие на деня“ в немскоезиковата книжнина — публикуването на първите томове от „Дневниците“ на Томас Ман. Списание на Академията по изкуствата на ГДР „Зин унд форм“ предлага в тази връзка обстояния и компетентен анализ на Фридрих Дикман, озаглавен „Томас Ман след Хитлеровото идване на власт“, който заслужава по-специален интерес.

Авторът проследява историческите събития, пратили най-значителния немски писател от онова време в емиграция. Десет дни, след като Хитлер е назначен от президента Хинденбург за райхсканцлер (30.1.1933), Томас Ман изнася в аулата на Мюнхенския университет лекция върху Рихард Вагнер, с която на следния ден отпътува за Амстердам, а после за Брюксел и Париж. На 26. II той заминава с жена си на почивка в Швейцария. Един ден по-късно с опожаряването на Райхстага Хитлер намира повод за отлавна подготвената „нощ на дългите ножове“. В цяла Германия започват изстъпления; по телефона от Мюнхен Томас Ман получава предупреждението да остане за момента в Швейцария. А на Великден до него стига новината за „протеста на Рихард Вагнеровия град Мюнхен“ срещу вече публикуваната лекция. Там между другото се казва: „Ние чувстваме Вагнер като музикално-драматичен израз на най-дълбоките пориви на немската душа, която не ще позволим да бъде обиждана от естетически снобизъм.“ Там блисти и следният бисер: „Който в собствените си произведения се показва тъй неблагоприятен и невеж, няма право да упражнява критика над утвърдени немски великани на духа.“

Този политически донос обаче се превръща в своеобразно спасение за писателя, който е възнамерявал след отшумяването на националните въълнения да се завърне в Мюнхен, за да легализира престоя си извън страната. Заслепенето и малодушието тъкмо на оная културна прослойка, за чието духовно и политическо освобождение той е воювал с цялата си писателска и обществена дейност, сега му препречват обратния път и с това го избавят от несъмнената изолация, която в

най-добрия случай би го очаквала в Хитлерова Германия.

Публикуваните дневници започват от дните, когато Томас Ман неуверено дири в Швейцария мястото, където да продължи творческата си работа, мъчително прекъсната от принудителната емиграция. Дневниците ще обхващат общо четири тома и ще съдържат записките на писателя до деня на неговата смърт. В ръкопис те обемат повече от 5000 страници и авторът на статията отбелязва, че дори като количество този труд е вече внушителен наред с художествените произведения, публицистичните и есеистичните творби, множеството лекции и огромната кореспонденция на писателя. Удивителното е как Томас Ман е намирал време за всичко това, за семейството си и шестте деца, за продължителните си разходки и разговори, за пътувания и светски живот. И тъкмо записките в дневника дават представа за изключително изпълнения му с перипетии ден. Духовното напрежение и при най-обикновените занимания нерядко се отразява на здравословното му състояние. В тези трудни дни на житейски поврат не липсват дълбоки душевни кризи и нервни сътресения. Ала не е необходимо да се прочетат дневниците на Томас Ман, за да се узнае, че душевната лабилност и податливост към творчество представяват за него психически-диалектично единство. Тук писателят е отбелязал за себе си своите преживявания, планове и надежди; записките му служат като своеобразно очистване от „изискванията на деня“, като затвърдяване на възприетата действителност. Нерядко той използва бележките си за публикации, но те преди всичко му заменят „вечерната молитва“, равностметката на изтеклия ден. Тук също проличава импулсът, подхранващ всяко епическо изкуство: съхранилнит спомен се схваща като по-висш и траен живот от самата действителност, отбелязва авторът.

Фридрих Дикман застъпва мнението, че макар писането на дневник да предлага най-свободната форма за саморазкриване и самоизразяване, то в случая Томас Ман използва тази форма, за да се скрие в нея. Неговите бележки изглеждат никак безлични и достигат понякога до самопародия. Колкото и парадоксално да изглежда, продължава авторът на статията, романистът и есеистът Томас Ман излага по-добре своята личност, отколкото в записките на дневника. Те сякаш

се плъзгат по повърхността на нещата и дават сведение повече за външните събития на един творчески живот, отколкото за неговото вътрешно съдържание. Авторът сравнява записките на Томас Ман с наскоро публикуваните дневници на Козима Вагнер и тези на Макс Фриш, а също с „Работен дневник“ на Бертолт Брехт, в които разговорът със себе си представлява повече литературна форма, отколкото житейска равностметка.

Противоположно на това мнение изразява обаче известният западногермански критик Марсел Райх-Раницки в своя статия, публикувана във „Франкфуртер алгемайне цайтунг“ и озаглавена „Истината за Томас Ман“. Той смята, че в тези дневници се разкрива един почти непознат досега Томас Ман с всичките му човешки слабости, с неговата неутолима жажда за слава, неизлечими душевни депресии и малки или по-големи порочи. Раницки вижда в забраната на Томас Ман да се публикуват дневниците му двадесет години след смъртта му само един умел акт на „стопанисване на славата“. Той сякаш е знаел, че закономерно, десетилетия след смъртта му (каквото бе случаят и с Гьоте) ще се появят отрицатели на творчеството му. И е искал сам да им предостави уличителен материал срещу себе си. Защото „славата не се бои от атаки, а от липсата на атаки“.

При всички случаи обаче дневниците на Томас Ман представляват неимоверно богат източник на сведения не само за живота на автора им и за неговото творчество, но преди всичко за нравите на времето. Така например от страниците им узнаваме какво място са заемали в живота на писателя и неговото обкръжение от 30-те години техническите придобивки на епохата. В своята младост „страстен велосипедист“, в зряла възраст той притежава два автомобила, които обаче сам не кара. „Той обичаше да пътува с кола повече, отколкото с което и да е друго превозно средство...“ — пише дъщерята на писателя Ерика Ман по-късно. Забележително е обаче, че в романите на Томас Ман автомобилът почти не присъства — като писател той е човек от епохата на железницата. Характерно е също пренебрежителното отношение на Ман към спорта и народните зрелища. Авторът на статията отбелязва, че творецът на „Буденброкови“ не проявява разбиране към „бунта на масите“ в многообразните му форми на проявление. Съпротивата му към масовите движения, колкото и в далеч да стига политическият му и интелектуален хоризонт, носи консервативен характер; производът и възрастта му го предпазват от осезаем досег с някои от тези феномени на епохата. Фридрих Дикман прави сравнение в това отношение с най-яркия представител на по-младото поколение писатели, чието творчество от средата на 20-те години стои под знака на безусловното утвърждаване на масите и присматането на спорта, а

също останалите технически медии като съответни на тях културни потребности — този писател е Бертолт Брехт. Така например съпротивата на Томас Ман срещу фашизма се корени в един останал незасегнат буржоазен индивидуализъм. Брехт от своя страна критикува фашизма от съвременни позиции, като не отрича историческата стойност на масовите движения.

Съпоставката с Бертолт Брехт в статията на Фридрих Дикман е особено интересна и убедителна, защото се основава на публикуваните през последните години дневници на Брехт. Двата писатели са схващани не само в онези години, но и днес като антиподи. Свързва ги духовният им ранг, обемът и значението на литературната им продукция, а също, макар и различно обоснована, борбената им антифашистка позиция. Така двамата образуват двойка, подобна на Гьоте и Шилер, отбелязва авторът. Обаче противоречието помежду им е твърде дълбоко; принадлежността към различни поколения се свързва тук с принадлежността към различни социално-политически прослойки: Томас Ман израства в стабилния свят на кайзерова Германия, докато оформящите младежки преживявания на Брехт са Първата световна война и Октомврийската революция. Първият получава ранните си хонорари в златни монети, вторият — в инфлационни обезценени банкноти. Освен това Томас Ман подобно на Гьоте произхожда от старо патрицианско семейство, докато Брехт подобно на Шилер произлиза от дребнобуржоазна заможна среда. Ман се чувствава свързан с онези буржоазия, която смята себе си ако не за властваща, то като духовно водеща прослойка на империята; Брехт от своя страна намира опорна точка сред ниските, управлявани прослойки на работническото. И двамата се освобождават от света на бащата, но Томас Ман не унищожава този свят дори в превъзможването му, докато Брехт се самоутвърждава срещу пуританския климат на родителския си дом само чрез пълното духовно скъсване. Тук се прибавя и противоположността между северното и южното светуосещане. При Брехт основното възприемане на природата е гората, докато при Томас Ман това е морето. При единия се проявява склонността към драматично, а при другия към епично описание на света.

Фридрих Дикман посочва една съществена обща психологическа черта у двамата писатели: и единият, и другият създават семейства на тридесетгодишна възраст, за да се откъснат от своите хомосеротични връзки. Възмушението на Брехт срещу Хитлер, който му отнема дома с неговия парк, с колата и езерото с риба, е тъй дълбоко и така обосновано, както това на Томас Ман, който дълго тъгува за своята мюнхенска вила, където е прекарал деветнайсет години от живота си.

От дневниците на Томас Ман читателят узнава не само подробности за бита на пи-

сателя, но намира там преди всичко сведения за начина му на работа, за изграждането на образите и събитията в тетралогията му „Йосиф и неговите братя“. Твърде характерно е вътрешното противоречие при всекидневното преминаване от света на житейските наслади към аскетичния свят на творчеството. Това създава предпоставките за една особена театралност в поведението на писателя, която Теодор Адорно определя с думите: „Адриан Леверкюн се показва пред света като Серенус Цайтблом.“

В дневниците съвсем ярко проличава дълбоката необходимост на Томас Ман от слава и признание, посочва авторът на статията. Всички конфликти, приятелства, писма, разговори и самият дневник са били в служба на „собствената стилизация“. В тази връзка предизвикват интерес и онези страници от дневника, в които се разкрива хомоеротичната нагласа на писателя. Тази негова склонност, проявяваща се в интимния му живот, в никакъв случай не е останала скрита в творчеството му. Тя може да се разбере по обратен път от отсъствието или художествената слабост на хетероеротичните отношения, описани в произведенията му, но се проявява и експлицитно — открито в новелата „Смърт във Венеция“, дистанцирано в „Тонио Крюгер“, „Вълшебната планина“ и „Доктор Фаустус“; героите-юноши Феликс Крул и Йосиф насочват към нея опосредствено. Авторът на статията отбелязва, че тази еротична нагласа със своята ексцентричност спада към най-дълбоките подтипи на Томас Мановото творчество. Той придава на своята склонност буржоазната окраска на един щастлив брак и я сублимира художествено в усилията си над литературното дело.

В статията се разглеждат също отношенията на Томас Ман с околните, както продълчават от страниците на неговия дневник. Той е бил постоянно обграден от вниманието на предната си жена, на децата, приятелите и близките. Томас Ман е поддържал приятелство с неговия брой хора, но то винаги е почивало на някаква духовна общност на интересите. В годините на емиграцията не рядко се е стигало до остър разрыв с близки дотогава хора поради промяната в техните политически и нравствени позиции, както е случаят с кьолския германист Ернст Бертрам, преминал към открито сътрудничество с нацисткия режим в Германия. Фридрих Дикман анализира и привидния антисемитизъм на Томас Ман, за какъвто насочват някои страници от дневника. Той аргументирано разяснява, че личната ненавист на писателя към някои негови недоброжелатели и критичи от еврейски произход, като Алфред Кер или Теодор Лесинг, не бива да се смесва с политическите му възгледи.

„Дневници“ на Томас Ман в последна сметка не разкриват „тайната“ за живота на писателя и неговото творчество. Но те дават обилен материал за тълкуване най-вече в

психологически план на темите и мотивите, преминаващи през произведенията на този великан на съвременната европейска културна мисъл.

В. К.

АВСТРИЯ

„LITERATUR UND KRITIK“,
Висна, 1978, кп. 123

Сред материалите в рецензираната книжка се откроява статията на Волфганг Хедеке „Старият и новият Оцелял“. Тя представлява особен интерес за българския читател, защото разглежда основното теоретично съчинение на Елиас Канети „Масите и властта“. А творчеството на австрийския писател е тясно свързано с България. Нека отбележим някои важни в това отношение факти.

Елиас Канети е роден през 1905 г. в Русе и там преминават първите години на детството му. През 1911 г. семейството му се преселва в Манчестер, където скоро умира бащата. Първата световна война Канети преживява в австроунгарската столица, а през 1915 г. пътува отново за България. На следващата година той е ученик в Цюрих, а от 1921 г. — гимназист във Франкфурт на Майн, където опознава голямата инфлация и хаоса на следвоенните години. През 1924 г. Канети се завръща във Висна и живее там през следващите петнайсет години. Още тогава у двадесетгодишния младеж назрява идеята да напише книга за масите. През 1935 г. Канети публикува големия си роман „Заслепенето“, който едва в наши дни му създава световна известност. Следващите две десетилетия той работи изключително над книгата си „Масите и властта“, и то в Англия, където емигрира след Аншлуса на Австрия. Книгата излиза през 1960 г. и предизвиква необичаен интерес сред читателите и литературната критика. Днес, двадесет години след „преоткриването“ на Елиас Канети, той е смятан за един от най-значителните съвременни писатели, едва ли не за жив класик, продължител на големите традиции в австрийската литература наред с Роберт Музил, Франц Кафка и Херман Брох. Критиката подчертава ранното влияние на българската среда, в която е израснал писателят. Но сам Елиас Канети се смята кръвно свързан с България, защото тук е добил първите си представи за живота, оформил е светогоспването си и основните черти на характера и мисленето си. В стария Русчук Канети за първи път се сблъсква и с големите човешки маси, които спечелват интереса му за цял живот. „В цялото им шествие имаше нещо извънредно плътно, никога не бях виждал толкова много хора, които в своето движение да се държат така близо един до друг; и това беше най-живописното в този и без това извънредно живописен град...“ — отбелязва

писателят в автобиографичната си книга „Спасеният език“ (1977). Ранните впечатления изкристализират в монументалното изследване „Масите и властта“.

Едно от най-важните изречения в тази книга според автора на статията е: „Мигът на оцеляването е миг на властта.“ Това изречение въвежда прочутата глава от съчинението на Канети „Оцеляният“ и резюмира може би най-значителното му откритие в психологията на властта: мигът на оцеляването съдържа триумфа на Оцеляния; гледката на чуждата смърт предизвиква само в началото тъга и страх, в действителност обаче тя носи и задоволство от това, че човек сам е жив. Този миг на сблъсък с мъртваия изпълва според Канети Оцеляния с несравнимо чувство на сила, затова се стреми към повторението на този миг. Поради факта на своето оцеляване той се усеща като по-добрия от другите, герой е този, който оцелява по-често и поради това носи в себе си повече живот. Така задоволството на Оцеляния може да се превърне в „опасна и ненаситна страст“, в „наслада от оцеляването“. След като обаче мигът на оцеляването е миг на властта, разсъждава по-нататък Канети, то властникът, командващият е прототип на Оцеляния. Той може да накара подчинените си да воюват за неговото оцеляване; жертвите, които той вижда около себе си, му дават сила.

Авторът на статията отбелязва, че тук Канети разрушава окончателно една подхранвана от хилядолетия легенда, която е загубила въздействието си едва в епохата на модерната военна техника: вождовете дават вид, че предхождат войните си пред лицето на смъртта; в действителност обаче те ги пращат на смърт, за да съхранят собствен си живот. Властникът иска да надживее другите: „Ако разполага за тази цел с врагове, това е добре; ако ли не, той ще използва собствените си войни“, заключава Канети.

Волфганг Хедеке посочва, че като развенчава Оцеляния, изследването на Канети добива особена тежест със следното твърдение: „Оцеляният е не само воин, властник или вожд, той може да бъде и всеки един от нас.“ За пример той дава чувствата, които човек изпитва при погребение на непознати хора. Според Канети те са примесени със задоволство, че продължаваме да живеем, че сме оцелели за разлика от покойния. Оцеляването, надживяването на другите се превръща в стойност сама по себе си. Това според Канети намира израз в разпространеното сред много народи пожелание за дълъг живот.

Омразата на Канети към Оцеляния е свързана с неговите най-дълбоки ранни преживявания: с омразата му към смъртта. Канети излага срещу „факта на смъртта, който единствен е тъй ужасен, че включва всичко останало в себе си“. Още в речта си по случай 50-годишнината на Херман Брох (1936) Канети

казва: „Докато съществува смъртта, всяка изречена дума ще е насочена срещу нея.“ Така, заключава Канети, човек е длъжен да мрази смъртта на всеки друг като собствената си смърт.

Канети приема само една форма на оцеляването и надживяването на другите: оцеляването в делото, „в което човек продължава да съществува, когато всички други, живели по същото време, вече ги няма“. В книгата си „Масите и властта“ Канети анализира вярата на Стендал в литературното безсмъртие. Според него една безсмъртна творба трябва „в най-голяма и най-чиста степен да е изпълнена от живот“. Това представлява „точната противоположност на онези властелини, при чиято смърт трябва да загине и окръжаващият ги свят“; защото, който се стреми към безсмъртието на своето дело, не убива никого и желае да надживее другите не *сега*: „Творецът излиза на арената понякога след стотици години, когато самият той вече не живее и не може да убива.“

Авторът на статията интерпретира разсъжденията на Канети за смъртта и оцеляването в друга посока. Той посочва, че за първи път в своята обзирима история човечеството е изправено към края на това хилядолетие пред смъртната опасност заедно с унищожаването на екологическото равновесие и биосферата да унищожи самото себе си. Гибелта на човечеството като биологичен вид може да бъде предизвикано от разрушаването на природната среда, замърсяването на водата и въздуха, унищожаването на земята, флората и фауната, погубването на градския и полския пейзаж от безогледни транспортни системи, изменения на климата, изчерпване на суровините, енергийна криза, дяволски съюз с ядрената енергия, експлозивното нарастване на земното население и гладната смърт в третия и четвъртия свят, психически заболявания и деформации. Всичко това, отбелязва авторът, изисква от човека радикална промяна в неговото мислене. При това оцеляването приема ново измерение: вече става дума за оцеляването на самия човешки род. Пред лицето на всеобщата опасност оцеляването на отделния човек се явява в нова светлина. Въставането срещу смъртта се превръща във въставане срещу колективната гибел, срещу смъртта на човечеството. Така се оформя и новият тип на Оцеляния.

Новият Оцелял за разлика от развенчания в книгата на Канети стар Оцелял е същевременно спасен и спасител, разсъждава авторът на статията. Той още не е изместил стария Оцелял, властника и победителя, но е приел новото измерение на човешкото оцеляване; той се е спасил — психически, духовно и морално. Това е извънредно несигурно и застрашено спасение, но тъй като новият Оцелял схваща себе си преди всичко като спасен, той се превръща и в спасител на другите. Той не е устремно непременно към своето собствено оцеляване, защото знае,

че в обозримо бъдеше могат да настъпят условия, които да превърнат личното оцеляване в безсмислено и позорно дело. Новият Оцелял е жертвоготовен поради свободното си убеждение, а не защото политическите сили и властниците изискват това от него. Неговото оцеляване не е заслуга, а дар, който той предава и на другите; той не е по-добрият, а само временно пощаденият. Той постига своето оцеляване, като работи за оцеляването на заобикалящите го, за спасението на човешкия род. Мигът на оцеляване се превръща в миг на благодарността; новият Оцелял не изпитва задоволство от своето Оцеляване, а благодарност и истинска тъга за мъртвите, понеже не е успял да ги спаси. Той не желае да бъде победител, а помагач. Живее в чувство за солидарност с целия род, с всичко живо, с природата и с идващите поколения, позорно предадени от стария Оцелял. (Волфганг Хедекс отбелязва, че у всекиго навярно остава част от този стар Оцелял и това не е маловажно за нашето самопознание.) Новият Оцелял желае мнозина да живеят заедно с него и подир него. Той не мрази потомците, както старият Оцелял; той иска да бъде надживян от безброй много поколения и подготвя почвата за тяхното оцеляване. Защото знае, че шанс да оцелее има само този, който желае оцеляването на всички, който не жертвува другите заради себе си. По-скоро самият той ще се пожертвува за оцеляването на тези други.

Авторът на горните разсъждения Волфганг Хедекс посочва, че този противопоставен от него на Канети нов Оцелял е само постулат, една утопия. Според него още не може да се каже със сигурност дали той ще се появи в такова голямо количество, което е необходимо за оцеляването на човечеството. Във всеки случай, макар и неизразен пряко, такъв един нов Оцелял съществува в дълбините на цялото творчество на Елиас Канети и се намира в тайна борба с ярко охарактеризирания от него стар Оцелял. На това се дължи и необикновеното драматично напрежение във всички произведения на Канети, произлизащо от постоянно съществуващата морална дилема.

Волфганг Хедекс завършва статията си с твърдението, че е настъпило времето на този нов Оцелял, на спасения, превърнал се в спасител, който в последна сметка ще направи невъзможен триумфа на смъртта над човешкото бъдеще.

Нека добавим, че книгата на Канети „Масите и властта“ се появи по витрините на книжарниците през 1960 г. и за изминалите две десетилетия намери мястото си сред най-значителните съвременни социологически и психологически изследвания. Нейните наченки са породени от преживяванията на днес седемдесет и пет годишния писател в България от първото десетилетие на нашия век. В онази ранна възраст той за първи път се сблъсква с тиранията на властта, упражнявана от неговия дядо, стария Канети, от когото всички треперят, но и тайно се възхищават. Там, в Русчук, момчето опознава и смъртта, за да я намрази за цял живот. В стария крайдунавски град Канети преживява и едно от най-вънлуващите събития от онова време — появата на Халеевата комета, която предизвиква в Русчук едва ли не средновековен „страх и трепет“ пред края на света. „Тази представа, че светът ще загине, понеже се е появила такава страшна комета, която в моите очи заемаше една четвърт от небето, бе обхванала дори моите родители, които бяха просветени хора — отбелязва Канети в едно интервю. — Спомням си онази нощ, в която ние, децата, можехме да не си лягаме, понеже светът така или иначе скоро щеше да загине. И аз мисля, че чувството ми за апокалиптичност, за застрашаваща гибел, бе определено решително от това преживяване.“

Душевното разтърсване у петгодишното момче, свързано по-късно в съзнанието му с впечатленията от уличните безредици и работническите демонстрации във Франкфурт на Майн, през ученическите години се превръща в мощен подтик за създаването на тази станала вече знаменита книга „Масите и властта“, в която невидимо присъства родината на писателя.

В. К.